

**AZƏRBAYCAN MİLLİ EMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

CAVADOVA YEGANƏ HƏMDULLA qızı

**İNGİLİZ DİLİNDE KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİ VƏ
ONLARIN AZƏRBAYCAN DİLİNDE İFADƏ VASİTƏLƏRİ**

10.02.19 – Dil nəzəriyyəsi

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2010

Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Əbülfəz Rəcəbli
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəsmi opponentlər:

İlham Tahirov
filologiya elmləri doktoru

Fikrət Cahangirov
filologiya elmləri doktoru

Aparıcı müəssisə: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Müdafia 22 iyun 2010-cu ildə saat 14⁰⁰
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya elmləri doktoru və filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən Dissertasiya Şurasının (D.01.141) iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 31, V mərtəbə,
Azərbaycan MEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi kitabxanasında tanış
olmaq olar.

Avtoreferat 21 may 2010-cu ildə göndərilmişdir.

**D.01.141 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya elmləri
doktoru, professor:**

Q.İ.Məşədiyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCIYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycan Respublikasında xarici dillərin, xüsusilə ingilis dilinin öyrənilməsinə, tədrisi məsələlərinə yetirilən diqqət, ondan istifadə edilməsinin əhatə dairəsi xeyli artmışdır. Belə bir şəraitdə öyrənilən dil ilə ana dilinin müqayisəli tədqiqi məsələləri xüsusi önem daşıyır. Xarici dillərin tədrisində və öyrənilməsində qrammatika məsələləri mühüm yer tutur. Xarici dilin tədrisində öyrədilən dillə ana dilinin qrammatik quruluşunun qarşılaşdırılması, qrammatik-morfoloji kateqoriyaların uyğunluq dərəcələri, xarici dildəki anlayış və məfhumların ana dilində, eləcə də əksinə ifadə xüsusiyyətləri xüsusi diqqət tələb edən məqamlardan sayılır. Bu tipli məsələlər xarici dillərin tədrisi metodikasının təkmilləşdirilməsinə kömək etməklə yanaşı, müqayisəli dilçilik problemlərinin həlli istiqamətində atılan addımlar kimi dəyərləndirilməlidir.

Müxtəlif quruluşlu dillər olaraq qrammatik kateqoriyaların müxtəliliyi və bu kateqoriyaların ifadə vasitələrinin rəngarəngliyi ilə seçilən ingilis və Azərbaycan dillərində köməkçi nitq hissələri ayrılıqda geniş araşdırılsa da, onlar müqayisəli-tipoloji planda öyrənilməmiş, bir çox məsələlərə münasibətdə müxtəlif baxışlar özünü göstərməkdədir. Köməkçi nitq hissələri adlandırılan söz kateqoriyalarının kəmiyyət etibarilə müxtəlif şəkildə müəyyənləşdirilməsi, onların funksional-qrammatik səciyyəsi və semantik-qrammatik məzmunu qarşılaşdırılan ingilis və Azərbaycan dillərində fərqli xüsusiyyətlər nümayiş etdirir. Bu baxımdan ingilis dilində köməkçi nitq hissələri və onların Azərbaycan dilindəki ifadə vasitələri mövzusunda tədqiqat işi aktuallıq kəsb edir və maraq doğurur.

Tədqiqatın obyekti və predmeti. Dissertasiya işində ingilis dilində köməkçi nitq hissələri adlandırılan söz kateqoriyaları tədqiqat obyekti olaraq götürülmüşdür. İngilis dilində köməkçi nitq hissələrinin funksional-semantik xüsusiyyətlərinin araşdırılması və Azərbaycan dilində ifadə yollarının sinxron planda müəyyənləşdirilməsi, eləcə də onların qarşılıqlarının tapılması tədqiqatın predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi flektiv analitik quruluşlu ingilis dilində köməkçi nitq hissələrinin funksional-semantik xüsusiyyətlərinin sinxron planda araşdırmaq və onların aqlütinativ quruluşa malik Azərbaycan dilində ifadə edilməsi yollarını və vasitələrini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Həmin məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- müasir ingilis dilində köməkçi nitq hissələrinin yerini müəyyənləşdirmək;
- ingilis və Azərbaycan dillərində köməkçi nitq hissələrinin tədqiqi ilə bağlı elmi-nəzəri fikir və mülahizələrin təhlilini vermək;
- ingilis dilində köməkçi nitq hissələrinin funksional-semantik xüsusiyyətlərini aşdırmaq;
- ingilis dilində köməkçi nitq hissələrinin hər birinin Azərbaycan dilində ifadə vasitələrini aşkarlamaq və konkret elmi təhlilini vermək;
- ingilis dilində köməkçi nitq hissələrinin digər söz kateqoriyaları ilə əlaqəsini göstərmək və onların dildə rolunu müəyyənləşdirmək;
- ingilis dilində köməkçi nitq hissələrinin semantik-sintaktik münasibətlərinin təsvirini vermək;
- ingilis dilində köməkçi nitq hissələrinin Azərbaycan dilinə tərcümə olunması vasitələrini göstərmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada ilk dəfə olaraq monografik şəkildə sinxron planda müxtəlif sistemli ingilis və Azərbaycan dillərində köməkçi nitq hissələrinin funksional-semantik xüsusiyyətləri aşdırılmış, ingilis dilində köməkçi nitq hissələrinin Azərbaycan dilində ifadə vasitə və üsulları geniş şəkildə tədqiq olunmuş, onların məna xüsusiyyətləri, cümlədəki rolu, müxtəlif funksional üslublarda yeri təhlil edilmiş, eyni dil vahidlərinin müxtəlif sistemli dillərdə funksiyasının nisbət və əlaqələri aşkarlanmış, onların universal və fərqli xüsusiyyətləri üzə çıxarılmışdır.

Tədqiqatın metod və mənbələri. Tədqiqat işində əsasən müqayisə-qarşılaşdırma və təsviri metodlardan istifadə olunmuşdur. İş nəzəri aspektdə olduğu üçün bu sahədə aparılmış tipoloji araşdırmalar örnek kimi götürülmüş, onların elmi tədqiqat üsulları yeri gəldikcə tətbiq olunmuşdur.

Dissertasiya işində mənbə kimi ingilis və Azərbaycan dillərinin qrammatik quruluşunun ümumnəzəri məsələlərinə həsr olunmuş tədqiqatlar, eləcə də XX əsr ingilis və Amerika müəlliflərinin yaratdığı bədii ədəbiyyatdan toplanmış nümunələr təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti: Tədqiqat işi, hər şeydən əvvəl, ümumi dilçilik nəzəriyyəsində nitq hissələri adlandırılan dil vahidlərinin struktur, semantik və funksional xüsusiyyətlərinin aşkarlanması, onların linqvistik statusunun müəyyənləşdirilməsi, köməkçi nitq hissələrinin bölgüsü və təsnifikasi, onların hüdudlarının müəyyənləş-

dirilməsi məsələlərinin həlli istiqamətində nəzəri əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqat həmçinin müxtəlif sistemli dillərin müqayisəli öyrənilməsi üçün əhəmiyyətlidir və bu sahənin genişləndirilməsindən ötrü qiymətli faktlar verə bilər.

Dissertasiyanın nəticələrindən ali məktəblərin filologiya fakültələrində ingilis və Azərbaycan dillərinin müqayisəli qrammatikalarının tədrisi prosesində, tələbə auditoriyasında qrammatika, müqayisəli və funksional qrammatika problemi üzrə xüsusi kursların təşkilində, orta və ali məktəblər üçün morfologiya, tərcümə nəzəriyyəsi üzrə dərslik və metodiki vəsaitlərin hazırlanmasında, eləcə də praktik tərcümə prosesində geniş şəkildə istifadə oluna bilər. Dissertasiyanın material və nəticələri qohum türk dillərində bir çox cəhətdən kifayət qədər öyrənilməmiş köməkçi nitq hissələrinin müxtəlif sistemli dillərlə tədqiqi prosesində faydalı ola bilər.

Tədqiqatın aprobasıyası. Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında hazırlanmış, müzakirə edilmiş, müdafiəyə məsləhət görülmüşdür. Dissertasiyanın əsas məzmununu əhatə edən 9 məqalə dərc edilmişdir.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya işin ümumi səciyyəsi, giriş, beş fəsil, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı və nəticədən ibarətdir.

TƏDQİQATIN ƏSAS MƏZMUNU

“İşin ümumi səciyyəsi” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyekti, məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, elmi yeniliyi, metod və mənbələri, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, aprobasıyası və strukturu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində nitq hissələri problemi, sözlərin nitq hissələri üzrə bölgüsünün əsas prinsipləri, ingilis dilində nitq hissələrinin təsnifatlandırılmasında əsas götürülən meyarlar barədə J.C.Nesfield, G.A. Kerm, U.H.Suit, O.Yespersen, Ç.Friz, L.V. Şerba, M.İ.Steblin-Kamenski, V.N.Jiqadlo, İ.P.İvanova, L.L.İofik, M.Qanşina, N.Vasilevskaya, B.A. İlyiş, B.S.Xaymoviç, B.N.Roqovskaya, O.Musayev və başqalarının fikir və mülahizələri nəzərdən keçirilir.

“**İngilis dilində artıkl və onun Azərbaycan dilində ifadəsi**” adlanan **I fəsildə** müasir ingilis dilində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının əsas ifadə vasitəsi olan artıklın iki növünün məna xüsusiyyətləri və onun Azərbaycan dilində ifadəsindən bəhs olunur.

Müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası müxtəlif sistemli

dillərdə spesifik şəkildə təzahür edir. Məsələn, hind-Avropa dillərində sözün müəyyən, yaxud qeyri-müəyyən (ümumi) anlayış bildirməsi, əsasən, artıkl vasitəsilə, türk dillərində isə başqa vasitələrlə, məsələn, *bir* sözü ilə, hal, mənsubiyyət, xəbərlik şəkilçiləri və s. göstərilir¹.

Müasir ingilis dilində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının əsas ifadə vasitəsi artıkl hesab olunur². İngilis dilində nitq hissələri arasında artıklın statusu mübahisəlidir və müxtəlif müəlliflər tərəfindən müxtəlif şəkildə izah edilir. Məsələn, C.Kerm artıklı nitq hissəsi hesab etmir və artıklə ismin yalnız təyinedicisi kimi baxırıd³. O.Yespersen artıklı əvəzliyə aid edir, müəyyənlik artıklını işarə əvəzlikləri yarımsinfinə, qeyri-müəyyənlik artıklını qeyri-müəyyən əvəzliklər yarımqrupuna daxil edir⁴. A.İ.Vetoshkina müəyyənlik artıklının funksiyasını məhdud, qeyri-müəyyənlik artıklının funksiyasını müəllif üslubi funksiya hesab edir⁵.

Müasir ingilis dilində artıklın sayı məsələsi də mübahisəlidir. İngilis dilinə aid qrammatika kitablarında ənənəvi olaraq iki artıklın mövcudluğu göstərilsə də, üç artıkl nəzəriyyəsinə də rast gəlmək mümkündür⁶. İ.P. İvanova, V.V.Burlakova, Q.Q.Poseptsov sıfır artıklın mövcudluğunu qəbul etmir və göstərirlər ki, sıfır morfem qəbul olunsa da, sıfır artıkl anlayışı qəbul olunmazdır. Artıkl sözdür və sıfır göstəricisi ilə ifadə oluna bilməz⁷. Biz bu fikri qəbul edirik.

Artıklın semantik funksiyası ondan ibarətdir ki, o, əşyanın ümumi və xüsusi məna əlaqəsini əks etdirir. Artıkl ümumiləşdirici məna bildirdiyi kimi konkretləşdirici mənaya da malik olur.

Artıklın morfoloji, sintaktik, semantik xüsusiyyətləri ilə yanaşı, onun üslubi və ritmik xüsusiyyətlərini də qeyd etmək lazımdır.

İngilis dilində artıklın növlərinin adlandırılmasında «definite», «in-

¹ Şiriyev F.A. Müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik (definitivlik) kateqoriyası. Fil. elm. nam. ... diss. avtoref. Bakı, 2001, s. 6.

² Волкова Е.Н. Английский artikelъ. Воронеж: Изд Воронежск. ун-та, 1977, s. 98.

³ Curme G.A. A Grammar of the English Language, London, 1931, s. 1-2.

⁴ Jespersen O. Essentials of English Grammar London, 1933, s. 161.

⁵ Ветошкина А.Н. Употребление artikelя с неисчисляемыми абстрактными существительными в современном английском языке: Автореф.дис... канд. фил. наук. М., 1974, s. 8.

⁶ Смирницкий А.И. Морфология английского языка М.: Изд. лит. на иностр.яз., 1959, s. 380-387; Волкова Е.Н. Английский artikelъ. Воронеж: Изд-во Воронежск. ун-та, 1977, s. 98.

⁷ Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Теоритическая грамматика современного английского языка, М.: «Высшая школа», 1981, s. 29.

definite

» terminlərinin qorunub saxlanması onun leksik-grammatik mənası ilə bağlıdır və daha münasib termin tapılmadığından «müəyyənlik-qeyri-müəyyənlik» mənaları ilə bağlı terminlərdən istifadə olunur.

Qeyri-müəyyən artıklın məna variantları. Qeyri-müəyyən artıklın ümumi mənası eynicinsli konkret əşya və predmetlərin müəyyən bir sinfə daxil olmasını bildirməkdir: *a book* – bir kitab, hər hansı bir kitab, istənilən bir kitab, kitablardan biri. Qeyri-müəyyən artıklın bu funksiyası onun müəyyən bir sıraya mənsub olma, sadalama, müəyyən sinfə mənsub olan əşyalardan birinin adının çəkilməsini bildirir.

Dissertasiyada qeyri-müəyyən artıklın aşağıdakı işlənmə halları nəzərdən keçirilmişdir:

a) ümumi mənada işlənərək aid olduğu sinfi bütünlükdə təmsil edən konkret isimlərlə: *A man whom he had deeply wronged told me that he felt a great pity for him* (S.Maugham) - Bir dəfə Strikləndin kobudcasına təhqir etdiyi bir adam da mənə demişdi ki, ona bərk yazıçı gəlir. *A man must obey orders* (E.Voynich).- İnsan əmrlərə tabe olmalıdır. *A tree is known by its fruit* (proverb). -Ağac öz meyvəsi ilə tanınar.

b) eyni sinfə daxil olan şəxs və ya əşyalardan birini bildirən və predikativ funksiyasında işlənən konkret ismin qarşısında: *My father was a sensible man* (S.Maugham) – Mənim atam ağıllı kişi idi.

c) qarşısında *what, such, rather, quite* kimi sözlər işlənən sayıla bilən tək isimlərlə: *For never was there such a lover as Ernest Everhard* (J.London) – Ernest Everhard adı aşiqlərə qətiyyən oxşamırıdı.

ç) şəxs adı bildirən və ailənin bir üzvünü bildirən xüsusi isimlərlə: *It is in the nature of a Forsyte to be ignorant that he is a Forsyte* (J.Galsworthy) – Forsaytlar ailəsinin təbiətində Forsayt olmaq kimi bir əhval var idi.

d) qarşısında təsviredici təyin işlənən gün, günün hissələri, fəsil, yemək adları bildirən isimlərlə: *It is a perfect night* (I.Levin) – Cox gözəl gecədir (I.Levin), *It was a hot summer* (Th.Dreiser) «Qızmar bir yay idi», *They organized a little dinner to celebrate the event* (E.Hemingway) - Onlar bu hadisəni qeyd etmək üçün kiçik bir nahar təşkil etmişdilər.

e) qarşısında təsviredici təyin işlənən mücərrəd isimlərlə: *The drift of events for a period of five years carried Lester and Jenni still farther apart* (Th.Dreiser) – Sonrakı beş il ərzində Lesterin və Cenninin yolları daha artıq ayrılmışdı.

Göstərilən bu hallarda ingilis dilindəki qeyri-müəyyən artıkl Azə-

baycan dilində əsasən qeyri-müəyyənlik ifadə edən bir, hansısa sözlərinə uyğun gəlir, bəzi hallarda isə tərcümə olunmur.

Müəyyən artıklın məna variantları. İngilis dilində müəyyən artıkl aşağıdakı hallarda işlənir:

a) Eyni sinfə daxil olan konkret isimlər haqqında danışarkən: *The Senator gave her father a letter to a local mill owner, who saw that he received something to do* (Th.Dreiser) – Senator onun atasına yerli fabrikantın adına məktub vermiş, o isə Herhardtı işə qəbul etmişdi.

b) Müəyyən bir hissəsi haqqında danışılan maddi isimlərlə: *The snow is very late this year* (E.Hemingway) - Qar bu il çox gec yağdı.

c) Qarşısında təsviredici və ya səciyyələndirici təyin olan maddi isimlərlə: *The wine of Bulgaria are highly valued* - Bolqaristan şərabı çox bahadır. *The faculty for myth is innate in the human race* (S.Maugham). - İnsana mif yaratmaq qabiliyyəti verilmişdir.

ç) Şəxs adının bütöv bir ailəni təmsil etdiyini bildirən xüsusi isimlərlə: *The Rockefellers went into mines – iron and coal and copper and lead; into other industrial companies* (Jack London). - Rokfellerlər dağ-mədən işi ilə – dəmir, kömür, mis, qurğuşunla məşğul olur, hətta sənayenin və maliyyə fəaliyyətinin başqa sahələri ilə də maraqlanırdılar.

d) Coğrafi cəhət, okean, dəniz, ada, göl, kanal, çay, mehmanxana, gəmi, qəzet, klub və jurnal, tarixi tikililərin – muzey, qala, park və s. abidələrin adlarını bildirən xüsusi isimlərlə: *I didn't know Gordan had family in the West* (I.Levin) - Heç bilmirdim ki, Qordanın qərbdə qohum-əqrəbəsi var. *The Pasific is more desolate than other seas* (J.London) - Başqa dənizlərlə müqayisədə Sakit okeat bomboş görünür. *I told her to meet me under the clock at the Biltmore at two o'clock* (J.Salinger) - Dedim ki, saat ikidə «Baltimor» mehmanxanasındaki saatın altında onu gözləyəcəyəm (J.Salinger).

e) qarşısında səciyyələndirici təyinin işləndiyi ay, həftə günlərinin, günün hissələrinin adlarını bildirən isimlərlə: *Anyway, it was the Saturday of the football game with Saxon Hall* (J.Salinger) - Qısamı, şənbə günüydü və Sakson Holda futbol yarışı gedirdi.

“İngilis dilində önlüklər və onların Azərbaycan dilində ifadə vasitələri” adlanan II fəsildə ingilis dilində önlüklərin Azərbaycan dilində ifadə vasitələrindən bəhs olunur.

Leksik-grammatik kateqoriya olan önlük müxtəlif nitq hissələri

arasındaki münasibətlərin mühüm ifadə vasitəsidir¹. Önlük, bir tərəfdən, əşya və anlayışlar arasındaki münasibətləri, digər tərəfdən isə bu münasibətlərin müxtəlifliyini ifadə edir, birinci önlüklərin qrammatik, ikinci isə leksik mənalarıdır. Önlük özündən sonra gələn isim (əvəzlik) ilə birlikdə müəyyən bir məna ifadə edir. O, yalnız qoşulduğu söz və ya birləşmələrlə birlikdə cümlənin tərkibinə daxil olur və cümlə üzvünün ayrılmaz bir hissəsinə təşkil edir.

Müasir ingilis dilində önlüyün geniş işlənməsinə səbəb morfoloji vasitələrin, xüsusilə hal şəkilçilərinin məhdud şəkildə olmasıdır. Önlüklər müasir ingilis və Azərbaycan dillərinin qrammatik quruluşu arasında fərqi göstərir. Müasir ingilis dilində önlüklə bağlı mübahisəli məsələlərdən biri bu köməkçi nitq hissəsinin leksik mənaya malik olub-olmamasıdır.

Bir qrup dilçilər (M.İ.Steblin-Kamenski, H.Suit və b.) ingilis dilində önlüklərin leksik mənaya malik olmadığını², digərləri isə (A.İ.Smirnitski, B.A.İlyuş, B.S.Xaymovič, B.İ.Roqovskaya və b.) önlüklərin leksik mənaya malik olduğunu söyləyirlər³.

I yarımfəsildə ingilis dilində məkan önlükləri və onların Azərbaycan dilində ifadə vasitələri, məkan önlüklərinin növləri, hadisənin icra, yaxud əşyanın tutduğu yeri və hərəkətin istiqamətini bildirən önlüklər tədqiq edilir.

Məkan önlükləri hadisənin icra, yaxud əşyanın tutduğu yeri və hərəkətin istiqamətini bildirir. Bu önlüklər iki qrupa bölünür.

1. Hərəkətin yerini bildirən önlüklər. Bunlar da iki qrupa bölünür:

- 1) Hadisənin icra olunduğu yeri bildirən önlüklər: *in, at, on*
- 2) Əşyanın yerini bildirən önlüklər: *about, above, after, around, behind, below, by, within*.

2. Hərəkətin istiqamətini bildirən önlüklər: *from, from...to, to, for, through*

Hərəkətin icra, yaxud əşyanın tutduğu yeri bildirən önlüklər. Hadisənin icra, yaxud əşyanın tutduğu yeri bildirən məkan önlüklərini

¹ Германские языки. Ярославский Гос. Пед. Инс. Ярославль, 1966, с. 118.

² Стеблин-Каменский М.И. О предлоге и предложном словосочетании. // Труды института языкоznания АН СССР, М., 1959, т. IX, с. 237-256.; Sweet H.A. A New English Grammar, Logical and Historical, part I, Oxford, 1930.

³ Смирницкий А.И. Морфология английского языка М.: Изд. лит.на иност.яз., 1959; Ильиши Б.А. Структура современной английской языка. Л., «Просвещение», 1971; Хаймович Б.С., Роговская Б.И. Теоретическая грамматика английского языка. М., 1967.

aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

- 1) Gerçeklik ünsürlərinin bir-birinə münasibəti: *at, near, by*.
- 2) Predmet, hadisə və əşyaların müxtəlif şəkildə yerləşməsi: *above, below*.
- 3) Gerçeklik ünsürlərinin yerləşməsi: *on, over, off, under, beneath, in, inside, outside, around, in front of, before, behind, beside, between, among, opposite, against*.
- 4) Predmetlərin, hərəkət və hadisələrin bir-birinə münasibətdə müxtəlif şəkildə yerləşməsi: *after, before, next, to*.
- 5) Gerçeklik ünsürlərinin məkan ölçüsü: *as far as, for, over*.
- 6) Gerçeklik ünsürlərinin qarşılaşması: *within, beyond*.

Hərəkətin istiqamətini bildirən önlükler. Bu qrup dörd yarımqrupa ayrılır.

1. Hərəkətin çıkış nöqtəsini bildirən önlük: *from*.
2. Hərəkətin son nöqtəsini bildirən önlükler: *to, for*.
3. Hərəkətin həm çıkış, həm də son nöqtəsini bildirən önlükler: *from, to*.
4. Hərəkətin keçdiyi yolu bildirən önlük: *through*.

İngilis dilində məkan bildirən önlükler Azərbaycan dilində əsasən yönlük, yerlik və çıxışlıq halları vasitəsi ilə ifadə olunur. Bu hallar məkani hallar qrupuna daxil edilir¹.

II yarımfəsildə ingilis dilində zaman önlükleri və onların Azərbaycan dilində ifadə vasitələrindən bəhs olunur. Zaman önlükleri hərəkət və ya əlamətin müəyyən bir zamanla bağlılığını göstərir. Dissertasiyada aşağıdakı qruplara daxil edilən zaman önlüklerinin işlənmə yeri, mənaları və onların Azərbaycan dilində ifadə vasitələri barədə geniş məlumat verilir, zəngin dil faktları ilə nümayiş etdirilir.

1. Zamanın müəyyən anına və ya vaxtına uyğun gəlib, hadisə və faktı göstərən önlükler: *during, for, about, at, on, in, under, around, within, over, through, throughout, in the course of, outside*.

During the spring, the summer, and the autumn he was very happy (O.Wilde) - Yaz, yay, bir də payız aylarında o, özünü xoşbəxt sanardı. *In the minutes Strope, panting, came back* (S.Maugham) - On dəqiqdən sonra Strov tövşüyə-tövşüyə qayıtdı. *At that moment a curious crack sounded inside the statue* (O.Wilde) - Elə o dəqiğə heykəlin içindən qəribə şaqqualtı gəldi

¹ Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili, morfologiya, I hissə, Bakı, 1983, s. 35.

2. Zamanın müəyyən anından əvvəl baş verən hadisə və faktı göstərən zaman önlükləri: *to, by, till (until), before, beyond*.

The British hospital, was a big villa built by Germans before the war (E.Hemingway) - İngilis hospitalı almanların müharibədən əvvəl tikdirdikləri böyük villada yerləşirdi. *Dew had fallen heavily since the wind had dropped but as he stood there, he thought would be frost by morning* (E.Hemingway) - Çoxlu şəh düşmüşdü, külək yatmışdı. Robert Cordan bu qərara gəldi ki, səhərə yaxın sazaq olacaq.

3. Zamanın müəyyən anından sonra baş verən hadisə və faktı göstərən zaman önlükləri: *after, from, since*.

Ordinarily, after midnight, pressures in air traffic control eased slightly (A.Hailey) - Adətən, gecə yarısından sonra dispeçer məntəqə-sində nisbətən asudəlik olurdu. *Ever since high school it had been nothing but strain and worry and self – doubt* (I.Levin) - Orta məktəbi bitirəndən bəri üzləşdiyi yalnız gərginlik, həyəcan və şübhə olmuşdu.

Nümunələrdən göründüyü kimi zaman önlükləri Azərbaycan dilində ismin müxtəlif hal şəkilçiləri və qoşmalar vasitəsilə ifadə olunur. Bu önlüyün Azərbaycan dilində əsas ifadə vasitəsi *bəri* qoşmasıdır.

III yarımfasıldə ingilis dilində mücərrəd qrammatik məna bildirən önlüklər və onların Azərbaycan dilində ifadə vasitələri müəyyən-ləşdirilir. Dissertasiyada ingilis dilində sözlər arasında müxtəlif mücərrəd qrammatik münasibətləri ifadə edən *of, by, to, with* önlüklərindən bəhs edilir.

Müasir ingilis dilində *of* önlüyü mənsubiyyət münasibətlərini, yəni iki əşya arasındaki sahiblik, yiyəlik, aidlik mənalarını bildirir. *Of* önlüyü Azərbaycan dilinə ismin yiyəlik hal şəkilçisi vasitəsilə tərcümə edilir: *The door of the room was partly open* (E.Hemingway) - Otağın qapısı aralı idi.

With önlüyü birgəlik və instrumental mənə ifadə edir və Azərbaycan dilinə *ilə (-la, -la)* qoşması vasitəsilə tərcümə edilir: *When I was at Elkton Hills, I roomed for about two month with this boy, Harris Macklin* (J. Salinger) - Eklton Hilzdə oxuyanda Harris Maklin adlı bir ağlanla iki ay bir otaqda qalmışam. *With a finger stabbing the print of the novel, he began shaking his head and taping his foot in impatient perplexity* (I.Levin) - Barmağını romanın yazıları üstünə basaraq başını yerləməyə və ayağını sərbrsiz halda döşəməyə vurmağa başladı.

Dissertasiyanın III fəsli “İngilis dilində bağlayıcı və onun Azərbaycan dilində ifadə vasitələri” adlanır. Bu fəsil üç yarimbölmədən

ibarətdir. Dildə mövcud olan sözlər müəyyən və konkret fikir ifadə etmək üçün hökmən bir-biri ilə əlaqəyə girməli, söz birləşməsi və cümlə şəklində formalaşmalıdır. Ayrı-ayrı söz birləşmələrini və cümlələrin bir vahid halında birləşdirilməsi zərurəti meydana çıxır ki, həmin vəzifəni bağlayıcılar yerinə yetirirlər¹.

I yarımbölmədə ingilis dilində tabesizlik bağlayıcıları araşdırılır. Tabesiz bağlayıcılar cümlə üzvləri və tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəfləri arasında sintaktik əlaqə yaradır. Bu bağlayıcılar bağladıqları hissələr arasında tabeli münasibət yarada bilmir. Buna görə də tabesiz bağlayıcıların bağladıqları hissələr bərabər hüquqlu cümlə üzvü və ya bərabər hüquqlu cümlə olaraq qalır.

Birləşdirici tabesizlik bağlayıcıları: *and, nor, neither, neither ... nor, not only ... but (also), as well as, both ... and*.

Bölgü bildirən tabesizlik bağlayıcıları: *or, either...or, or else, else*.

Ziddiyət bildirən bağlayıcılar: *but, whereas, while* və s.

Səbəb-nəticə bildirən tabesizlik bağlayıcıları: *so, for, thus, therefore*.

Bu bağlayıcılar Azərbaycan dilinə müvafiq bağlayıcılar vasitəsilə tərcümə olunur.

II yarımbölmədə tabelilik bağlayıcıları tədqiq edilir. İngilis dilində tabelilik bağlayıcılarının yaranmasına dair araşdırmalar aparan dilçilərin əksəriyyəti tabelilik bağlayıcılarının böyük bir hissəsi zərflərdən əmələ gəlməsini göstərir².

Tabelilik bağlayıcıları tabeli mürəkkəb cümlələrin müxtəlif növlərini bir-birinə bağlamağa xidmət edir.

Mübtəda, tamamlıq və predikativ budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayanlar: *that, if, whether*.

It was evident that colours and forms had a significance for Strickland (S.Maugham). (*mübtəda budaq cümləsi*). - O da aydın idi ki, rəng və forma Striklənd üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. *At a glance he admitted that the child looked very sweet* (Th. Dreiser) (*tamamlıq budaq cümləsi*) - Qız çox gözəl idi, bunu o ilk baxışdan etiraf etdi. *The saddest thing about them was that they were grotesque, and the more parthetic they were, the more you wanted to laugh* (S.Maugham)

¹ Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası, Bakı, 1996, s. 220.

² Бархударов Л.С., Штелинг Д.А. Грамматика английского языка. М., 1965, с. 271. Смирницкий А.И. Морфология английского языка М.: Изд. лит. иностр. яз., 1959, с. 377; Беляева М.А. Грамматика английского языка. М.: Высшая школа, 1984, с. 198.

(*predikativ budaq cümləsi*) - Ən kədərlisi o idi ki, onun əzabları adama gülünc görünürdü, onlardan fəci ovqat artdıqca daha çox gülüş doğurdu.

Zərflik budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayanlar: *when, whenever, while, as, until, till, after, before, since, as soon as, directly, as long as, now that, where, wherever, because, since, as, seeing, that, so that, in order that, lest, for fear that, so...that, as if, as thought, than* və s. Zərflik budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayan tabelilik bağlayıcıları dissertasiyada geniş təhlil edilir, ingilis və Amerika yazılarının əsərlərindən toplanılan dil materialı əsasında nümayiş etdirilir, onların Azərbaycan dilində tərcümə yolları göstərir. Araşdırma göstərir ki, ingilis dilindəki tabelilik bağlayıcıları Azərbaycan dilində müvafiq tabelilik bağlayıcıları vasitəsilə ifadə olunur.

Dissertasiyanın IV fəsli **İngilis dilində ədat və onun Azərbaycan dilində ifadə vasitələrinə** həsr olunmuşdur. İngilis dilində ədatlar müstəqil nitq hissələrinin köməkçi nitq hissəsinə keçməsi prosesində yaranmışdır. Ədatlar aid olduğu sözə, söz birləşmələrinə və cümlələrə müxtəlif məna çaları verən köməkçi nitq hissəsidir. Leksik mənaya malik olmayan ədatlar cümlədə heç bir sintaktik funksiya daşımir, yəni cümlənin müstəqil üzvü ola bilmir. Ədatlar cümlədə ancaq bir vəzifə daşıyır: aid olduğu sözü və ya söz birləşməsini digər sözlərdən ayırmak və daha qabarıq nəzərə çatdırmaq.

Müasir ingilis dilində mövcud olan ədatlardan ancaq *else, solely* və *merely* sözləri digər nitq hissələri ilə omonimlik təşkil etmir. Yerdə qalan ədatlar hansı nitq hissələrindən inkişaf edib ayrılibsa, həmin nitq hissələri ilə də omonim olaraq işlənir. Zərfdən əmələ gələn *just, still, never, simply, precisely, yet, exactly* ədatlarını, əvəzliklərdən əmələ gələn *all, either* ədatlarını, sıfətdən inkişaf edən *only, right, even* ədatlarını, bağlayıcılardan əmələ gələnlərə *but* ədatını misal göstərmək olar.

Dissertasiyada ingilis dilindəki ədatlar aşağıdakı təsnifata uyğun olaraq nəzərdən keçirilmiş və onların Azərbaycan dilində ifadə üsulları göstərilmişdir.

I. Nitqdəki sözlərə dəqiqləşdirici məna çaları verən ədatlar.

a) Məhdudlaşdırıcı ədatlar: *only, just, but, alone, merely, solely, barely*. Azərbaycan dilinə çox zaman «yalnız», «təkcə» sözləri kimi tərcümə olunur.

b) Ayırıcı – qüvvətləndirici ədat: *even*. Azərbaycan dilinə *hətta, da, də* ədatları vasitəsilə tərcümə edilir.

c) Dəqiqləşdirici ədatlar: *just*, *exactly*, *precisely*, *right*. Bu ədatlar aid olduğu sözün və ya ifadənin mənasını müəyyən etməyə, dəqiqləşdirməyə xidmət edir. Bu ədatlar Azərbaycan dilinə daha çox *məhz*, *daha*, *lap* ədatları vasitəsilə tərcümə edilir.

ç) Tamamlayıcı ədat: *else*. Tamamlayıcı *else* ədatı müşayiət etdiyi sözlərə xüsusi məna verir, həm də hər hansı bir predmetə işaret öz-özünlə deyil, əvvəlcədən adı çəkilmiş, göstərilmiş bir şeyin tamamlayıcısı kimi işlənir. *Else* ədatı tək işlənmir, qeyri-müəyyən, sual və inkar əvəzliklərini müşayiət edir: *nothing else*, *one else*, *something else*, *somebody else*. Azərbaycan dilinə bu ədat onu müşayiət edən sözdən asılı olaraq müxtəlif cür tərcümə edilir.

Tamamlayıcı *else* ədatına münasibət müxtəlifdir. Bəzi mənbələrdə bu ədat *also*, *too* ədatları ilə bir qrupa daxil edilmiş və birlikdə bağlayıcı ədatlar (Connective Particles) kimi təqdim olunmuşdur¹. Digər mənbələrdə isə ədatların tamamlayıcı deyilən bir növü qeyd olunmuş, *also* və *too* ədatları isə bağlayıcı ədatlar kimi təsnif olunmuşlar².

II. Modal ədatlar: a) inkar ədatı: *not*. Azərbaycan dilinə bu ədatı -ma, -mə inkar şəkilçisi (ədatı) və deyil sözü vasitəsilə tərcümə etmək olar: *I did not see him again for nearly a week* (S.Maugham) - Təxminən bir həftə onu görmədim. *They were not to see each other that evening* (I.Levin) - Həmin axşam onlar görüşəsi deyildilər.

b) Qüvvətləndirici – inkar ədatları: *never*, *not*. Azərbaycan dilinə *heç*, *heç bir*, *heç nə* sözləri ilə tərcümə edilir.

Not a word of explanation or regret (S.Maugham) - Heç bir səbəb göstərmir, heç nəyə təəssüflənmir. *Not a sound* (J. Galsworthy). - Heç bir səs. *Not a thing* (Th. Dreiser). - Heç bir işim yoxdur.

Müqayisə dərəcəsində olan zərfin qarşısında işlənən *no* sözünü də inkarlıq bildirən ədatlar qrupuna daxil edirlər³.

The morning was no better (Th. Dreiser) - Açılan səhər heç bir sevinc gətirmədi.

III. Emosional-ekspressiv çalar ifadə edən qüvvətləndirici ədatlar: *simply*, *still*, *yet*, *the*. Bu qrupa daxil olan ədatlar nitqə emosionallıq və ekspressivlik gətirir. Qüvvətləndirici ədatlar aid olduqları sözlərin və

¹ Khaimovich B.S., Rogovskaya B.I. A Course in English Grammar, Moscow, Vissaya Shkola, 1967, c. 218.

² Gordon E.M., Krylova I.P. A Grammar of Present-Day English. M., 1980.

³ Бархударов Л.С., Штелинг Д.А. Грамматика английского языка. М., 1965, с. 272.

ya söz birləşmələrinin, ya da bütünlükə cümlənin mənasını qüvvətləndirir, xüsusi keyfiyyəti başqalarına nisbətən daha qabarıq nəzərə çarpdırır.

Simply ədatı adətən, xəbərin yanında, həm də *simply* zərfindən fərqli olaraq ondan (xəbərdən) sonra deyil, əvvəl işlənir: *I couldn't let her live in those circumstances – I simply couldn't* (S.Maugham) - Mən onun o şəraitdə yaşamağına dözə bilmirdim. Sadəcə olaraq, dözə bilmirdim. *He simply could not speak* (J.James) - Sadəcə olaraq o danışa bilmirdi. ...*she simply laughed at them* (J.James) - Sadəcə olaraq o onlara güldü.

Nümunələrdəki *simply* ədatı Azərbaycan dilinə *sadəcə, sadəcə olaraq* sözləri ilə kimi tərcümə olunur.

Qüvvətləndirici *the* ədatı (müəyyənlik artıklının omonimi) müqayisə dərəcəsində olan zərfin qarşısında işlənərək iki şeyin, iki kəmiyyətin eyni dərəcədə dəyişdiyini və bir-biri ilə bağlı olduğunu bildirir. İngilis dili üçün spesifik olan bu ədat Azərbaycan dilinə *nə qədər ... o qədər, daha, bir o qədər, ləp* və bu kimi ifadələrlə tərcümə edilə bilər.

The more he thought, the more wretched his situation became (Th. Dreiser). - O, bu barədə nə qədər çox fikirləşirdisə, gələcək ona bir o qədər dəhşətli görünürdü.

IV. Formadüzəldici ədat. *to*. Bu ədat vasitəsilə felin məsdər forması düzəldilir: *to speak, to write, to say, to go, to come* və s. Bu ədat Azərbaycan dilində *-maq, -mək* məsdər şəkilçisinə uyğun gəlir.

Dissertasiyanın V fəsli “İngilis dilində modal sözlər və onların Azərbaycan dilində ifadə vasitələri” adlanır. Bu fəsildə ingilis dilində modal sözlərin səciyyəvi əlamətləri, modallıq kateqoriyası, modallığın ifadə vasitələrindən bəhs olunur, ingilis dilində modallığın leksik ifadə vasitələrindən biri kimi modal sözlərin semantik səciyyəsi və Azərbaycan dilində ifadə yolları göstərilir.

Modal sözlərin bir nitq hissəsi kimi tədqiq edilməsi son dövrlərə aiddir. Modal sözlərə və modallıq kateqoriyasına bir sıra əsərlər həsr edilmiş¹, köməkçi nitq hissələrindən və felin şəkillərindən danışan müəlliflər də modal sözlər və modallıqdan bəhs etmişlər. Bütün bu

¹ Cahangirov F. İngilis və Azərbaycan dillərində modallığın struktur-semantik tədqiqi. Bakı: Elm, 2005; Jahangirov F. Modality in English: Semantic, Pragmatic and Psycho-linguistic Approaches. Tabriz, 2003; Рикман И.Г. Модальные слова в современном английском языке: Автореф. дис. ... канд. фил. наук. Харковъ, 1953.

əsərlər modallıq kateqoriyasını və modal sözləri öyrənmək baxımından çox əhəmiyyətlidir. Buna baxmayaraq, modal sözlərin hələ də tam öyrənildiyini söyləmək olmaz. Müasir ingilis dilində modal sözlər və modallıq məsələsinə dair yazılmış işlərin müsbət cəhəti ondan ibarətdir ki, burada başqa nitq hissələri içərisində əridilən modal sözlərin bir nitq hissəsi kimi özünəməxsus xüsusiyyətləri izah edilmişdir.

İngilis dilində modal sözlər müxtəlif nitq hissələrindən təşəkkül tapmışdır. Modal sözlərin əksəriyyəti zərflərdən törəmədirler: *naturally, certainly, surely, happily, fortunately, unhappily* və s. modal sözlər zərflərdən törəmişdir. Buna görə də bu modal sözlər bu gün də zərflərlə omonim olaraq işlənir.

Leksik-qrammatik mənalarına görə müasir ingilis dilində modal sözlər dissertasiyada aşağıdakı qruplar əsasında öyrənilir.

Əminlik bildirən modal sözlər: *certainly, surely, of course, no doubt, really, in fact, indeed, naturally, undoubtedly* və s.

Xəbər verilənin real həqiqət olduğuna danışanın əmin olduğunu göstərən, real modallıq ifadə edən bu sözlər Azərbaycan dilinə *əlbəttə, doğrusu, düzü, şübhəsiz, yəqin, təbii* kimi modal sözlərlə tərcümə olunur.

Certainly he was paying dearly for trying to do king thing by Jenni (Th. Dreiser). - Əlbəttə, Cenni ilə yaxşı rəftar etmək qərarı ona çox baha başa gəlir. *Of course it was still only a tentative plan* (I. Levin) - Əlbəttə, bu hələ təxmini plan idi.

Güman, şübhə ifadə edən modal sözlər: *perhaps, maybe, probably, possibly, apparently, obviously.* Bu qrupa daxili olan modal sözlər Azərbaycan dilinə *güman, ehtimal, bəlkə, deyəsən, görünür* modal sözlərlə tərcümə olunur.

Perhaps it is this sense of strangeness that sends men far (S. Maugham) - Bəlkə, elə bu qəriblik hissi o adamları harasa lap uzaqlara çəkib aparır. *Perhaps her chance was coming now* (Th. Dreiser) - Deyəsən, elə indi tale onun üzünə gülümsəməyə başlayır. *He would probably marry Mrs. Gerald* (Th. Dreiser) - Cox güman ki, o, miss Geraldla evlənəcəkdir.

Arzu, istək ifadə edən modal sözlər: *happily, unhappily, fortunately, unfortunately* və s. Bu modal sözlər Azərbaycan dilində *xoşbəxtlikdən, bədbəxtlikdən, yaxşı ki, təəssüf ki* və s. sözlərlə ifadə edilir.

Happily, some of them kept records of their troubles (J. Salinger). - Xoşbəxtlikdən, bəziləri bu sarsıntılarını yazıya köçürə bilib.

Unhappily, a terrible storm broke out before the travelers had reached their destination (I.Levin) - Bədbəxtlikdən səyyahlar təyinat yerinə çatmazdan qabaq dəhşətli tufan qopdu.

Tədqiqat prosesində aşağıdakı **nəticələr** əldə edilmişdir:

1. İngilis dilində köməkçi nitq hissəsi olaraq artıkl problemi, onun grammatik mənasının açılması, nitq hissələri sistemində yeri, artıklın sayı mürəkkəb bir məsələ kimi yenə də mübahisəli olaraq qalır. Əksər tədqiqatçıların qənaətinə görə, artıkl köməkçi nitq hissəsidir və onun grammatik və semantik funksiyaları vardır. Artıklın grammatik xüsusiyyəti onun ismin grammatik göstəricisi olması ilə bağlıdır. İngilis dilində artıklın müəyyən və qeyri-müəyyən olmaqla iki növü mövcuddur. Azərbaycan dilində artıkl adlanan nitq hissəsi olmadığı üçün ingilis artıklının grammatik mənaları Azərbaycan dilində müxtəlif vasitələrlə verilir. Bu vasitələr ingilis artıklının növündən və “artıkl + isim” birləşməsindəki ismin mənaca növündən asılı olaraq dəyişir. Beləliklə, ingilis dilindəki qeyri-müəyyən artıkl konkret isimlərlə işləndikdə Azərbaycan dilində 1) “bir” sözü ilə ifadə edilir; 2) ümumiyyətlə ifadə edilmir. İngilis dilindəki müəyyən artıkl konkret isimlərlə işləndikdə Azərbaycan dilində 1) ismin təsirlik hal şəkilçisi; 2) işarə əvəzlikləri ilə ifadə olunur və ya 3) ümumiyyətlə ifadəsini tapmır.

2. Dilin sintaktik strukturunda önlüklerin ən ümumi təyinatı cümlə üzvləri arasında münasibətləri ifadə etməkdir. Bütün dillərdə olduğu kimi, ingilis dilində də önlükler, digər köməkçi nitq hissələri kimi, heç bir formal morfoloji göstəricilərə malik olmayıb, əsasən, çox qədim mənşəli kök sözlərdir. Önlüklerin ifadə etdikləri münasibətlər məkan, zaman xarakterli, eləcə də daha mücərrəd səciyyəli ola bilər. Bu səbəbdən də mənasına görə məkan, zaman və mücərrəd mənalı önlükler fərqləndirilir. Dildə mənşəyi etibarilə qədim kök sözlər olması səbəbindən önlüklərdə çox zaman bir neçə məna sinkretik şəkildə təcəssüm edir. Bunu ingilis dilindəki önlüklerin çoxunda görmək olur. Buna görə də eyni önlük həm məkan, həm zaman, həm də mücərrəd grammatik əlaqələrin ifadəçisi olmaq qabiliyyətindədir. Belə mürəkkəb münasibətləri ingilis dilində linqvistik cəhətdən işarələyən önlüklerin başqa dillərdə, o cümlədən Azərbaycan dilində ifadə vasitələrini müəyyənləşdirmək hər bir halda heç də mümkün olmur. Bununla belə ingilis önlüklerinin Azərbaycan dilində ümumi ifadə vasitələri barədə fikir söyləmək olar.

İngilis önlüklerinin Azərbaycan dilində əsasən iki ifadə vasitəsi vardır: 1) ismin hal şəkilçiləri 2) qoşmalar. Önlüklerin konkret ifadə

vasitələri onların qrammatik mənasından asılı olur. Başqa sözlə, ingilis dilində məkan önlüklərinin əsas ifadə vasitəsi 1) ismin məkani (yönlük, yerlik, çıxışlıq) hal şəkilçiləri və 2) mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərək yerlik halda işlənmiş *alt*, *arxa*, *arxa*, *aşağı*, *dal*, *qabaq*, *qarşı*, *üst*, *üzər*, *yan* və s. sözlər hesab olunur. İngilis dilində zaman önlükləri Azərbaycan dilində 1) yerlik hal şəkilçisi, 2) zaman anlayışı ifadə edən *qədər*, *kimi*, *-can*, *-cən*, *-dək*, *bəri*, *sonra*, *əvvəl* qoşmalarına ekvivalentdir. İngilis dilində mücərrəd qrammatik məna bildirən önlüklər 1) iyilik hal şəkilçisi və 2) qoşmalarla ifadə edilir.

3. İngilis dilində nominativ lügəvi mənası olmayan, morfoloji cəhətdən dəyişməyən, cümle üzvü funksiyasında işlənməyən leksik-qrammatik kateqoriya olub, söz, söz birləşməsi və cümlələri bir-birinə bağlayan köməkçi nitq hissəsi olan bağlayıcıların Azərbaycan dilində ifadə vasitələri müvafiq bağlayıcılardır.

4. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində mövcud olan köməkçi nitq hissələrindən biri ədatdır. Hər iki dildə ədatlar tarixən müstəqil, əsas nitq hissələrindən inkişaf etmişdir. Qarşılaşdırılan dillərdə ədatlar sözün və cümlənin təsir gücünü qüvvətləndirməklə, müxtəlif münasibətlərin ifadəçisi kimi özünü göstərir. Ona görə də ingilis dilindəki ədatlar Azərbaycan dilində əsasən müvafiq ədatlar vasitəsilə ifadə olunur.

5. Söylənən fikirlə obyektiv gerçəklilik arasında olan münasibətin, fikrin real varlıqla əlaqəsinin subyektiv ifadəsi olan modallığın müasir ingilis dilində bir sıra ifadə vasitələri mövcuddur. Bunlardan biri də modal sözlərdir. Modal sözlərin bir nitq hissəsi kimi tədqiq edilməsi son dövrlərə aiddir. Modal sözlərin qrammatik xüsusiyyətini müəyyənləşdirən cəhət onların mənası və sintaktik vəzifəsidir. Modal sözlərin müxtəlif məna bildirmə xüsusiyyəti vardır. Sintaktik cəhətdən modal sözlər heç bir funksiyaya malik deyil. Onlar cümlədə ancaq ara söz kimi çıxış edir. İngilis dilində olan modal sözlərin Azərbaycan dilində ifadə vasitəsi modal sözlərdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin dərc olunmuş aşağıdakı məqalələrində əksini tapmışdır:

1. İngilis dilində söznləri və onların Azərbaycan dilində ifadə qarşılığı // Ali məktəblərarası elmi-praktiki konfransın məruzə və bildirişlərinin tezisləri. AzMİU, Bakı, 2002, s. 8.

2. Müasir ingilis dilində ədatların leksik-qrammatik xüsusiyyətləri // Tədqiqlər-4, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, 2004, s. 190-194.

3. Müasir ingilis dilində tabelilik bağlayıcılarının müxtəlif tip budaq cümlələrində işlənmə xüsusiyyətləri (zaman və yer budaq cümlələri əsasında) // Tədqiqlər - 2, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstитutu, Bakı, 2006, s. 264-269.

4. Müasir ingilis dilində tabesizlik bağlayıcıları və onların Azərbaycan dilində ifadə vasitələri // Filologiya məsələləri, AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstитutu, Bakı, 2007, № 1, s. 71-77.

5. İngilis dilində ədat və onun Azərbaycan dilində ifadə vasitələri // Dil və ədəbiyyat (Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal), Bakı, BDU nəşriyyatı, 2007, № 1, (55), s. 36-38.

6. İngilis dilində artıkl və onun Azərbaycan dilində ifadə vasitəsi // Kütür Evreni, Türkiyə, Ankara, 2009, № 4, s. 292-297.

7. İngilis dilində zaman önlükləri və onların Azərbaycan dilində ifadə vasitəsi // Filologiya məsələləri, AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstитетutu, Bakı, 2010, № 2, s. 220-234.

8. İngilis dilində modal sözlər və onların Azərbaycan dilində ifadə vasitələri // Dil və ədəbiyyat (Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal), Bakı, BDU nəşriyyatı, 2010, № 1, (72), s. 63-66.

9. İngilis dilində məkan önlükləri və onların Azərbaycan dilində ifadə vasitəsi // Azərbaycanşunaslığın aktual problemləri. Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 87-ci ildönümünə həsr olunmuş I Beynəlxalq elmi konfrans. 3-8 may 2010-cu il. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Bakı Slavyan Universiteti, Naxçıvan Dövlət Universiteti, Gəncə Dövlət Universiteti, Bakı-Naxçıvan-Gəncə, "Mütərcim nəşriyyatı", 2010, s. 129-134.

Auxiliary parts of speech in English and ways of their expression in Azerbaijani

S U M M A R Y

The dissertation deals with the investigation of the functional-semantic peculiarities of the auxiliary parts of speech in English and ways of their expression in Azerbaijani.

The dissertation consists of general characteristics of the research, an introduction, five chapters, conclusions and a list of the used literature.

The general characteristics of the research substantiates the choice of the theme and its topicality, defines the aims and tasks of the research, and formulates its novelty, theoretical and practical significance.

In "The Introduction", the author considers the researches' views on the problem of parts of speech, the main principles in grouping words into parts of speech, and the classification criteria of the parts of speech.

The First Chapter deals with semantic peculiarities of the article as the main means of expression of the category of definitiveness and indefinitiveness, and the ways of the expression of the article in Azerbaijani.

The Second Chapter studies the functional-semantic peculiarities of the English prepositions and ways of their expression in Azerbaijani.

The Third Chapter studies the functional-semantic peculiarities of the English conjunctions and ways of their expression in Azerbaijani.

The Fourth Chapter throws light upon the functional-semantic peculiarities of the English particles and ways of their expression in Azerbaijani.

The Fifth Chapter considers the peculiarities of the English particles and ways of their expression in Azerbaijani.

The Conclusion summarizes the results of the investigation. The dissertation reaches its end with a list of the used literature.

Е.Г.Джавадова

Служебные части речи в английском языке и способы их

выражения в азербайджанском языке

РЕЗЮМЕ

Настоящая диссертация посвящена изучению функционально-семантических особенностей служебных частей речи в азербайджанском и английском языках, а также всестороннему исследованию средств и способов выражения английских служебных частей речи в азербайджанском языке.

Диссертация состоит из общей характеристики работы, введения, пяти глав, заключения и списка литературы. В разделе «Общая характеристика работы» обосновывается актуальность темы, определяются цели и задачи объекта исследования, даются сведения о научной новизне, методах и источниках, научной и практической значимости и структуре. Во «Введении» рассматриваются мнения и соображения ученых о проблеме частей речи, основных принципах распределения слов по частям речи и важнейших критериях, заложенных в основу классификации частей речи в английском языке.

В первой главе «Артикль в английском языке и его выражение в азербайджанском языке» объектом исследования становятся особенности значения двух видов артикля как основного средства выражения категории определённости-неопределенности в современном английском языке, а также средства его выражения в азербайджанском языке.

Во второй главе «Предлоги в английском языке и средства их выражения в азербайджанском языке» исследуются функционально-семантические особенности английских предлогов, говорится о средствах их выражения в азербайджанском языке.

Третья глава диссертации называется «Союзы в английском языке и средства его выражения в азербайджанском языке». Данная глава состоит из трёх подразделов. Для выражения конкретной и определенной мысли все имеющиеся в языке слова должны войти в отношения друг с другом, должны образовывать словосочетания и предложения. Функцию связывания отдельных словосочетаний и предложений в единое целое выполняют союзы.

Четвёртая глава диссертации посвящена анализу частиц в английском языке и средствам их выражения в азербайджанском языке.

Пятая глава диссертации называется «Модальные слова в английском языке и средства их выражения в азербайджанском языке». В ней исследуются: особенности модальных слов, способы выражения модальности, лексические средства выражения модальности как семантическая характеристика английских модальных слов, а также указывается и на возможные способы их выражения в азербайджанском языке.

В «Заключении» обобщаются выводы, полученные в процессе исследования.

Национальная Академия Наук Азербайджана
Институт языкоznания им. Насими

на правах рукописи

ДЖАВАДОВА ЕГАНА ГАМДУЛЛА гызы

**СЛУЖЕБНЫЕ ЧАСТИ РЕЧИ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ И
СПОСОБЫ ИХ ВЫРАЖЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ
ЯЗЫКЕ**

Специальность: 10.02.19 – Теория языка

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологических наукам

Баку – 2010